

SAĞLIKÇILARA YÖNELİK ULUSLARARASI HUKUK EĞİTİMİNİN GEREKLİLİĞİ: UKRAYNA-RUSYA SAVAŞI ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME(*)

Dr. Öğr. Üyesi Sezai ÇAĞLAYAN(**)

Öz

Uluslararası krizlerin uluslararası toplumun sağlığını olumsuz etkilemesi, sağlıkla ilgili kural, kurum ve süreçleri düzenleyen uluslararası hukuku *ipso facto* tartışmanın bir parçası haline getirmiştir. Sağlık ile uluslararası hukuk arasındaki bu ilişkinin sağlık profesyonellerince bilinmesi de haliyle bir ihtiyaca dönüşmüştür. Bu ihtiyacın giderilmesi sağlıkçılara yönelik uluslararası hukuk eğitimleriyle mümkün olur. Bu konudaki ilk girişimler 1980'lerde başlatılmış, takip eden yıllarda bu alandaki yaklaşımlar şekillenmiştir. Batılı bazı üniversiteler lisans müfredatlarını düzenlemek suretiyle sağlıkçıların uluslararası hukuk eğitimi almalarını sağlamıştır. Bazı kurumlar da bu doğrultuda kurslar düzenlemektedir. Bu çalışmada, Ukrayna-Rusya savaşı sürecinde faaliyet gösteren sağlıkçıların uluslararası hukuk yeterlilikleri ele alınmıştır. Ukrayna'da faaliyet gösteren uluslararası sivil toplum kuruluşları ile Ukrayna sağlık sisteminin çalışanları bahse konu sağlık profesyonellerini oluşturmaktadır. Sivil toplum kuruluşlarında çalışan sağlıkçıların, misyonları gereği, uluslararası hukuka vakıf oldukları bir gerçektir. Ukraynalı sağlıkçıların uluslararası hukuka yönelik eğitimlerinde ise sistematik bir eksiklik vardır. Savaşın başlamasından sonra planlanan *ad hoc* eğitimler, bu eksikliğin giderilmesine bir nebze katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler

Uluslararası Hukuk, Uluslararası İnsancıl Hukuk, Uluslararası Hukuk Eğitimi, Sağlık, Ukrayna-Rusya Savaşı.

(*) Yayın Kuruluna Ulaştığı Tarih: 04.12.2022 - Kabul Edildiği Tarih: 01.01.2023.

Atıf Şekli: Sezai Çağlayan, "Sağlıkçılara Yönelik Uluslararası Hukuk Eğitiminin Gerekliliği: Ukrayna-Rusya Savaşı Üzerinden Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XIII, S. 1, 2023, s. 391-415.

DOI: 10.52273/sduhfd..1214503.

(**) Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Ali Fuad Başgil Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Hukuk Ana Bilim Dalı, Samsun, Türkiye.

E-posta: sezai.caglayan@omu.edu.tr.

Orcid: <http://orcid.org/0000-0002-8101-4660>.

THE NECESSITY OF INTERNATIONAL LAW EDUCATION FOR HEALTHCARE PROFESSIONALS: AN ASSESSMENT ON THE UKRAINE-RUSSIA WAR

Abstract

The negative impact of international crises on the health of the international community has made international law, which includes rules, institutions and processes related to health, *ipso facto* a part of the discussion. It has become a necessity for health professionals to know this mutual relationship between health and international law. This can be possible through training. The initial attempts to provide international law education to healthcare professionals date back to the 1980s, and the development of approaches in this field has become possible in the following years. Some western universities enabled healthcare professionals to receive such training by arranging their tertiary curriculums. Some institutions also offer courses in this direction. This article discusses the competencies of healthcare professionals, who are trying to solve the health crisis caused by the Ukraine-Russia war, regarding international law. In this context, healthcare professionals of the international non-governmental organisations operating in Ukraine and the Ukrainian health system constitute the aforementioned healthcare professionals. It is a fact that those working on behalf of non-governmental organisations are familiar with international law due to their mission. On the other hand, there is a systematic deficiency in the training of Ukrainian healthcare professionals on international law. The *ad hoc* training planned after the start of the war contributes to a certain extent to the elimination of this deficiency.

Keywords

International Law, International Humanitarian Law, International Law Education, Health, Ukraine-Russia War.

GİRİŞ

21. Yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna doğru küresel çatışma durumlarının endişe verici bir şekilde arttığı görülmektedir.¹ Çatışmalarda meydana gelen bu artış, uluslararası hukuk kurallarına uymanın gerekliliğini hatırlatmaktadır. Nitekim her bir tikel uluslararası hukuk normu uluslararası barış ve güvenliğin korunmasına hizmet eder. Bu denli hayati kuralların uygulanması ise bu konuda bilgi sahibi olunmasına bağlıdır. Özellikle, çatışma ortamlarındaki aktörlerin uluslararası hukuk kurallarını bilmesi ve bu kurallara riayet etmesi gerekir. Bu aktörlerden biri de hiç şüphesiz sağlıkçılardır. Çatışmalardaki sivil ve askeri unsurlara sağlık hizmeti veren sağlıkçılar, çatışmalarda geçerli olan insancıl hukuk kurallarının en azından kendileri ile ilgili olanlarını bilmelidirler. Sağlıkçıların bu yönde bilgi sahibi olmaları, başta kendileri olmak üzere, sağlık hizmetlerinin ve bu hizmete ihtiyacı olanların güvenliğini sağlamaya yardımcı olacaktır. Lakin bu alandaki girişimler çok yeni olmakla birlikte hali hazırda uluslararası hukuk eğitimi alan sağlıkçı sayısı da oldukça azdır.

Bu çalışmanın amacı, sağlıkçılara yönelik uluslararası hukuk eğitiminin önemini Ukrayna-Rusya savaşı özelinde incelemektir. Çatışma bölgesindeki sağlıkçıların gerekli uluslararası hukuk bilgisine sahip olup olmadıkları ve bu doğrultuda amaca özgü uluslararası hukuk eğitimlerinin verilip verilmediği çalışma boyunca sorgulanmıştır. Öyle görünüyor ki çatışma bölgesinde faaliyet gösteren Ukrayna ulusal sağlık çalışanlarına yönelik gerekli uluslararası hukuk eğitimi noktasında eksiklikler bulunmaktadır. Bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, uluslararası hukuk-sağlık ilişkisi, sağlıkçıların uluslararası krizlerdeki rolleri ve sağlıkçılara yönelik ilgili eğitimlerin verilme durumları değerlendirilmiştir. İkinci bölümde, Ukrayna-Rusya savaşı özelinde sağlıkçıların rolü ve sağlıkçılara yönelik amaca özgü uluslararası hukuk eğitimlerinin mahiyeti incelenmiştir.

I. ULUSLARARASI HUKUK VE SAĞLIK İLİŞKİSİ

Uluslararası hukuk, uluslararası toplumun düzenini sağlama adına varolan bir hukuk sistemidir. Uluslararası toplumda meydana gelen değişimler de tabiiyle uluslararası hukuk sistemini etkilemekte ve şekillendirmektedir. Klasik dönemde sadece devletlerarası ilişkilere odaklanan uluslararası hukukun, dev-

¹ Council on Foreign Relations, "Global Conflict Tracker", <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker>, (13.11.2022).

letdiği aktörlerin önem kazanması ile gelişmesi bu gerçeğin bir sonucudur.² Buna bağlı olarak yeni aktörler ortaya çıkmış, yeni tematik konular da uluslararası hukuk sistemini etkiler hale gelmiştir.

Sağlık, uluslararası hukukun radarına giren tematik konuların başında gelir. Uluslararası toplumu etkileyebilecek düzeyde sağlık krizlerinin ortaya çıkması, bu krizlere karşı kolektif çabanın gelişmesine imkan tanımıştır. BM bünyesinde faaliyet gösteren uzmanlık kuruluğu olan Dünya Sağlık Örgütü'nün (World Health Organisation-WHO) Uluslararası Sağlık Tüzüğü'nü (International Health Regulation-IHR) hazırlaması bu serüvenin en somut gelişmesidir.³ Özellikle, uluslararası nitelikteki bulaşıcı hastalıklara odaklanan IHR, Sars-Cov pandemisinin de etkisiyle 2005 yılında güncellenerek son şeklini almıştır. IHR'de yer alan Uluslararası Halk Sağlığı Acil Durumu (Public Health Emergency of International Concern-PHEIC),⁴ salgın hastalıkların pandemi ilan edilmesi noktasında önemli bir ölçüt olarak belirlenmiştir. Son örnekleri Covid-19 ve Smallpox'ta görüldüğü üzere, WHO tarafından kurulan IHR Acil Komiteleri,⁵ her bir pandemi özelinde faaliyet göstermekte, uluslararası hukuk sisteminin sağlık krizlerini bertaraf etmesi için kullanılmaktadır.

Uluslararası hukuk ve sağlık ilişkisi yalnız pandemi niteliğindeki sağlık krizleri ile sınırlı değildir. Birleşmiş Milletler'in (BM) temel amacı olan "uluslararası barış ve güvenliği" tehdit eden konvansiyonel ve konvansiyonel olmayan tehdit durumlarının uluslararası kamu sağlığını tehdit etmesi,⁶ BM'yi sağlık konusunun muhatabı haline getirmiştir. Başka bir ifadeyle, uluslararası hukuk-sağlık ilişkisi yalnızca WHO'yu ilgilendirmekten çıkmış, tüm BM sistemi bu bağlamda sorumluluk sahibi olmuştur. Özellikle, uluslararası barış ve güvenliğin korunmasından sorumlu özel yetkili BM organı olan Güvenlik Konseyi, sağlık konusunda ayrı bir konuma sahip olmuştur.⁷

² Malcolm N Shaw, *International Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2021, s. 36-56.

³ WHO, "International Health Regulations", <https://www.who.int/publications/i/item/9789241580496>, (09.11.2022).

⁴ WHO, "International Health Regulations", <https://www.who.int/publications/i/item/9789241580410>, (15.11.2022).

⁵ WHO, "IHR Emergency Committees", <https://www.who.int/teams/ihr/ihr-emergency-committees>, (10.11.2022).

⁶ Detaylı tartışma için bkz. Hikaru Yamashita, "Reading "Threats to International Peace and Security", 1946-2005", *Diplomacy & Statecraft*, 2007, C. 18, S. 3, s. 553-567.

⁷ Güvenlik Konseyi'nin sağlık krizlerine ilişkin tüm kararları için bkz. UNSC, <https://www.securitycouncilreport.org/un-documents/health-crisis/>, (10.11.2022).

Devletlerarasında vuku bulan uluslararası silahlı çatışmalarla (bkz. savaşlar) devlet dışı aktörlerin taraf olduğu uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalar (bkz. iç savaşlar) kamu sağlığına doğrudan zarar vermektedir. Çatışmaların sona erdirilmesi ve barışın tesisi için BM Güvenlik Konseyi tarafından yetkilendirilen barış misyonları, askeri tasarruflara ilave olarak çatışma bölgesindeki sağlık alt yapısının geliştirilmesine de katkı sağlamaktadır.⁸ Öyle ki, barış misyonları, görevleri esnasında meydana gelen yeni kriz durumlarında sağlık hizmetinin verilmesini ve sağlık alt yapısının geliştirilmesini de sağlar. BM Güvenlik Konseyi'nin 1542 sayılı Rezolüsyonuna⁹ dayanarak Haiti'deki geçiş hükümetinin desteklenmesi için 2004'te kurulan MINUSTAH (United Nations Stabilisation Mission in Haiti) barış gücünün,¹⁰ 2010 yılında meydana gelen ve 220 bin kişinin ölümüyle sonuçlanan depremin yarattığı sağlık krizlerini çözebilme adına gerçekleştirdiği tasarruflar, sağlık ve uluslararası hukuk ilişkisinin önemini hatırlatır.¹¹ Konsey tasarruflarına konu örnekler MINUSTAH ile sınırlı değildir. Konsey yetkilendirilmesi ile kurulan çoğu misyon, kamu sağlığına ilişkin faaliyetler gerçekleştirmektedir.¹² Bu ilişkinin geliştirilmesinde ise, aşağıda ele alınacağı üzere, sağlıkçıların önemli bir rolü vardır.

A. Uluslararası Krizlere Müdahalede Sağlıkçıların Rolü, Önemi ve Eksiklikleri

Uluslararası nitelikteki krizlerin bir şekilde kamu sağlığına etki ettiği açıktır. Bu krizlerin başlangıç noktası, uluslararası toplumun son üç yıldır tecrübe ettiği Covid-19 benzeri bir sağlık sorunu olabilmektedir.¹³ Diğer taraftan, belirli bir coğrafyada görülen savaşlar, iç savaşlar, depremler, tsunami ve diğer doğal afetler uluslararası bir krize dönüşebilir ve neticesinde sağlık sorunlarına yol açabilir. Hülasa, herhangi bir gerekçeyle uluslararasılaşan bir kriz herhangi bir aşamada sağlık sorunu haline gelebilir. Bu da kaçınılmaz olarak sağlık krizini bertaraf edebilecek bilgi ve tecrübeye sahip sağlık profesyonellerinin sürece dahilini gerekli kılar.

⁸ UN, "What We Do", <https://peacekeeping.un.org/en/what-we-do>, (10.11.2022).

⁹ UNSC, "Resolution 1542", <https://digitallibrary.un.org/record/520532>, (05.11.2022).

¹⁰ UN, "MINUSTAH", <https://peacekeeping.un.org/en/mission/minustah>, (10.11.2022).

¹¹ UN, "MINUSTAH", <https://peacekeeping.un.org/en/mission/minustah>, (10.11.2022).

¹² Sara E Davies - Simon Rushton, "Healing or Harming? United Nations Peacekeeping and Health", <https://www.ipinst.org/2015/03/healing-or-harming-united-nations-peacekeeping-and-health>, (13.11.2022).

¹³ Kasım 2019'da ortaya çıkan COVID-19 dünya genelinde toplamda 630 milyondan fazla vaka ve 7 milyona yakın can kaybına neden olmuştur. Detaylar için bkz. WHO, "WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard", <https://covid19.who.int>, (10.11.2022).

Uluslararası toplum, uluslararası bir sağlık krizine müdahale adına oluşturulmuş bir sağlık sistemine ve dolayısıyla da sağlık profesyonellerine sahip değildir. Uluslararası toplumun bileşenlerini yöneten ve yönlendiren merkezi bir uluslararası hukuk sisteminin olmaması bu durumun sebeplerinden biridir. Lakin bu eksikliklere rağmen, BM bünyesinde faaliyet gösteren uzmanlık kuruluşu olarak WHO, uluslararası sağlık krizleri ile mücadelede önemli bir aktördür. Dünya genelinde 8 bini aşkın bir ekiple uluslararası krizlere müdahale eden WHO, 194 üye ülkedeki ofisleri vasıtasıyla dünyanın herhangi bir yerinde vuku bulan krizlere müdahale etmeye çalışmaktadır.¹⁴ WHO'nun kurmuş olduğu bu küresel ağ sağlık krizleri ile mücadele adına olumlu bir gelişme olmakla birlikte, Örgüt'ün sağlıkla ilgili her bir konuya dair ayrı ekipler oluşturulması, mevcut eforun bölünmesine neden olmaktadır. WHO'nun yetersiz kaldığı noktalarda sivil toplum örgütleri de sağlık krizlerine karşı faaliyet göstermektedir. 1971'de Paris'te kurulan ve yaklaşık 63 bin gönüllüsü bulunan Sınır Tanımayan Doktorlar (Doctors Without Borders/Médecins Sans Frontières-MSF) söz konusu sivil toplum örgütlerinin en önemlilerindedir.¹⁵ WHO'nun çalışma prensibine benzer şekilde hareket eden MSF, çatışma, salgın hastalık, doğal afet durumlarında vuku bulan sağlık krizlerinin yanı sıra gelişmemiş ülkelerdeki rutin tıbbi tedariğin sağlanması ve tedavilerin gerçekleştirilmesi için de çalışmaktadır.¹⁶ WHO ve MSF dışında uluslararası sağlık krizlerine ilişkin faaliyet gösteren başkaca aktörler mevcut olmakla birlikte, rakamlar ne yazık ki tatmin edicilikten uzaktır.

Sağlık profesyonelleri sağlık yönü bulunan her türlü krizde etkin bir şekilde rol alırlar. Sağlıkçıların sahip olduğu bu potansiyelin farkına varılması bu alanda yeni girişimlerin başlatılmasını sağlamıştır. Pan Amerikan Sağlık Örgütü'nün (Pan American Health Organization-PAHO) 1980'lerde sağlığı barış köprüsü olarak tanımladığı "Health as a Bridge for Peace-HBP" konsepti,¹⁷ konuya dair ilk örnek olarak kabul edilebilir. Bu konsept, sağlıkçıların mobilitesinin yüksek olmasının, çatışma bölgelerinde bir barış koridoru oluşturulabilmesi için önemli olduğunu savunur.¹⁸ Bu sayede çarpışan tarafların bir araya getirilebilmesinin

¹⁴ WHO, "Who We Are", <https://www.who.int/about/who-we-are>, (10.11.2022).

¹⁵ MSF, "Who We Are", <https://www.doctorswithoutborders.org/who-we-are>, (10.11.2022).

¹⁶ MSF, "What We Do", <https://www.doctorswithoutborders.org/what-we-do>, (10.11.2022).

¹⁷ Ahmed Al Mandhari, Abdul Ghaffar - Carissa F Etienne, "Health is a Bridge for Peace: Let Us Make Use of It", *BMJ Global Health*, 2022, C. 7, S. 8, s. 1.

¹⁸ Natalie J Grove - Anthony B Zwi, "Beyond the Log Frame: A New Tool for Examining Health and Peacebuilding Initiatives", *Development in Practice*, 2008, C. 18, S. 1, s. 69.

daha kolay olabileceği düşünülmüştür. Konsept, 1980'lerden itibaren dünyanın farklı bölgelerindeki bölgesel örgütlerce çatışmaların şiddetinin azaltılması için kullanılmıştır. PAHO, bu konsepti Latin Amerika'daki gerillalar ile hükümetler arasındaki gerilimi azaltmak için ilk defa olarak kullanmıştır.¹⁹ Bu doğrultuda, 1985'te Meksika'da başlatılan çocuk felci aşılama kampanyası etkili sonuçlar vermiştir.²⁰ PAHO'nun geliştirdiği ve kullandığı bu konsept, WHO tarafından 1997'de resmi olarak benimsenmiştir.²¹ Böylece sağlıkçılar, çatışma toplumlarında gerçekleştirdikleri faaliyetler sayesinde, çatışmaların çözümü noktasında önemli aktörler olarak kabul edilmeye başlamıştır.

Sağlıkçıların kriz dönemlerindeki önemlerinin artması, HBP konseptinin konjonktürel gelişmelere bağlı olarak güncellenmesini sağlamıştır. WHO'nun konuya dair en güncel girişimi olan Barış İçin Küresel Sağlık Girişimi (Global Health for Peace Initiative-GHPI) kapsamında gerçekleşen sağlık müdahaleleri, sağlıkçıların barışı sağlama aktörleri olarak kabul edildiği önemli bir inisiyatifdir.²² 2016'da Sri Lanka'daki barış inşa süreçlerinde WHO tarafından kadınlara, çocuklara ve çatışma kaynaklı engeli olan kimselere psikolojik destek verilmesi GHPI'nin uygulama örneklerindedir.²³ Benzer bir çalışma, entegrasyon sürecindeki Kolombiya'da eski Kolombiya Devrimci Silahlı Güçleri (FARC) üyesi gençlerin tıp eğitimi verilerek göreve başlatılması, toplumsal barışın sağlıkçılar vasıtasıyla sağlanmaya çalışılmasının başka bir örneğidir.²⁴ Son olarak, devrim sonrasında toplum içindeki güvenin sağlanmaya çalışıldığı Tunus'ta yeni bir ulusal sağlık sistemi kurulmak suretiyle sağlıkçılar üzerinden barışın sağlanmaya çalışıldığına şahit olunmuştur.²⁵

Uluslararası sağlık krizlerine müdahalede sağlıkçılar tarafından başlatılan inisiyatifler hayati öneme sahip olmakla birlikte bu inisiyatiflerin gerçekleştirilmesi noktasında bazı eksiklikler bulunmaktadır. Uluslararası toplumun doğasına dair var olan ve yukarıda ifade edilen sebepler nedeniyle her yeni krizin *ad*

¹⁹ Ciro A de Quadros - Daniel Epstein, "Health as a Bridge for Peace: PAHO's Experience", *The Lancet*, 2002, C. 360, s. 25.

²⁰ Quadros-Epstein, "Health as a Bridge for Peace: PAHO's Experience", s. 25.

²¹ Mandhari vd., "Health is a Bridge for Peace: Let Us Make Use of It", s. 1.

²² WHO, "Global Health for Peace Initiative", <https://www.who.int/initiatives/who-health-and-peace-initiative> (10.11.2022).

²³ WHO, "Global Health for Peace Initiative".

²⁴ WHO, "Global Health for Peace Initiative".

²⁵ WHO, "Global Health for Peace Initiative".

hoc yöntemlerle çözülmeye çalışılması, bu alandaki mevcut aktörlerin işini zorlaştırmaktadır. Kronikleşen bu soruna ilave olarak, sağlık krizlerinin yaşandığı bölgelerin büyük oranda çatışma bölgeleri olması, bölgeye intikal eden sağlıkçıların karşısına yeni sorunlar çıkarmaktadır. Bunların ilki mevcut çatışma ortamında sağlık hizmetinin verilebilmesi için gerekli sağlık alt yapısının yetersiz olması veya zarar görmesidir. Alt yapı eksikliği sınırlı sayıda insana ulaşılabilmesine neden olur. Sağlık alt yapısının kurulması veya iyileştirilmesi sağlıkçıların tek başlarına kotarabileceği bir husus değildir. İdari, askeri, ekonomik ve teknik desteğin bu noktada varlığı elzemdir. İkincisi, sağlıkçıların çatışma ve kriz ortamlarında nasıl davranmaları gerektiğine dair yeterli bilgi ve eğitime sahip olmamalarıdır. Bu sorun, bir öncekine kıyasla görece daha kolay bir şekilde çözüme kavuşturulabilecek niteliktedir. Bunun nasıl olacağı ise takip eden başlık altında ele alınacaktır.

B. Eksikliğin Giderilmesine Yönelik Çabalar: Sağlıkçılara Yönelik Amaca Özgü Uluslararası Hukuk Eğitimi

Sağlık profesyonelleri, yukarıda ifade edildiği üzere, sağlık yönü bulunan her türlü krizde etkin bir şekilde rol alırlar. Lakin çatışma bölgesindeki duruma vakıf olmamaları,²⁶ sağlıkçıların sağlık hizmeti vermelerine engel teşkil eder. Öyle ki çatışma ortamına dair bilgi yetersizliği sağlıkçıların zarar görmesi ile sonuçlanabilmektedir. Bunun önüne geçilebilmesi ise sağlıkçıların çatışma ortamlarına duyarlı şekilde eğitilmeleri ile mümkün olur.

Çatışma bölgesindeki sağlıkçıların eğitilmesine dair ilk girişimler 1980'li yıllarda ortaya çıkmıştır. PAHO tarafından başlatılan ve WHO'ca desteklenen HBP politikası bu konudaki ilham kaynağıdır.²⁷ Buna müteakip, Kanada'daki McMaster Üniversitesinden araştırmacılar bu politikaları baz alarak Sağlık Vasıtasıyla Barış (Peace through Health-PtH) adında teorik bir çerçeveyi 1990'larda geliştirmiş ve uygulamaya geçirmişlerdir.²⁸ Araştırmacılar, kriz dönemlerinin önemli aktörleri olarak Uluslararası Kızılhaç Örgütü ve daha pek çok insani yardım kuruluşunun bu alandaki çalışmalarını özellikle Afganistan ve Irak savaşı özelinde inceleyerek, the Lancet Dergisi ile birlikte sağlıkçıların çatışma durumlarına dair

²⁶ Grove - Zwi, "Beyond the Log Frame: A New Tool for Examining Health and Peacebuilding Initiatives", s. 68.

²⁷ Bkz. Mandhari vd., "Health is a Bridge for Peace: Let Us Make Use of It".

²⁸ Neil Arya, "Approaching Peace Through Health with a Critical Eye", *Peace Review*, 2019, C. 31, S. 2, s. 131.

donanımlı hale getirilmesi adına eğitim materyalleri hazırlamışlardır.²⁹ PtH konseptinin ve bu doğrultudaki eğitim faaliyetlerinin Dünya Sağlık Asamblesi'nin (World Health Assembly-WHA) 1998 tarihli "21. Yüzyılda Herkes İçin Sağlık" politikasına dahil edilmesi,³⁰ bu alandaki çalışmalara normatif bir zemin kazandırmıştır. Dünya Tabipler Birliği'nin (World Medical Association-WMA) 1999'da gerçekleştirdiği 51. Yıllık toplantısında da hekimlere yönelik zorunlu etik ve insan hakları eğitimi verilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur.³¹

Çatışma bölgesindeki sağlıkçıların eğitilmelerinin gerekliliği hususunda bir konsensusun varlığı açıktır. Lakin buradaki asıl soru bu eğitimlerin nasıl gerçekleştirileceğidir. Başka bir ifadeyle, bu eğitimlerin içeriğinde ne olmalı, eğitimler hangi aşamalarda ve hangi periyotlarda verilmelidir?

Sağlıkçıların eğitimlerine dair ilk ve en önemli husus eğitimlerin içeriğidir. PtH konsepti ekseninde çalışanlar, barış çalışmalarının sağlık eğitimine dahil edilmesinin elzem olduğunu ileri sürmektedirler.³² Bu yönde atılacak adımların nihai evrede şiddetin azalmasına ve barışın gerçekleşmesine katkı sağlayacağı açıktır. Norveçli sosyolog Galtung'un ünlü barış tanımı dikkate alındığında bu önermenin isabetli olduğu görülür.³³ Galtung'a göre barış, şiddet üzerinden tanımlanabilecek bir fenomendir.³⁴ Her türlü şiddetin yokluğunu barış olarak ifade eden Galtung,³⁵ böylece barışın nasıl elde edilebileceğine dair pratik bir formül geliştirmiştir. Bu barış formülü üzerinden sağlık-barış ilişkisini anlamak da kolaylaşmaktadır. İnsanı ruhsal, bedensel ve sosyal açıdan kötüleştiren sorunların sağlıkla ilgili olduğu açıktır. Bu sorunlar Galtung'un formülüne göre bir nevi şiddettir. Dolayısıyla sağlık sektörü ve aparatları ile bu sorunların aşılması şiddeti azaltarak, nihayetinde barışın tesisini sağlayacaktır. Bu nedenle, sağlığa

²⁹ Arya, "Approaching Peace Through Health with a Critical Eye".

³⁰ Arya, "Approaching Peace Through Health with a Critical Eye".

³¹ "WMA - The World Medical Association-51st Annual General Assembly of the World Medical Association", <https://www.wma.net/news-post/51st-annual-general-assembly-of-the-world-medical-association/>, (10.11.2022).

³² Neil Arya vd., "Educating Health Professionals on Peace and Human Rights", Barry S Levy - Victor W Sidel (eds), *War and Public Health*, Oxford University Press, Oxford, 2008, s. 441-449.

³³ Neil Arya, "Peace through Health?", <https://www.neilarya.com/wp-content/uploads/2012/01/AryaPeacethroughHealthWebelndGaltungchap24.pdf>, (10.11.2022); Johan Galtung, "Violence, Peace, and Peace Research", *Journal of Peace Research*, 1969, C. 6, S. 3, s. 167.

³⁴ Galtung, "Violence, Peace, and Peace Research", s. 168.

³⁵ Galtung, "Violence, Peace, and Peace Research", s. 168.

dair mevcut ve muhtemel sorunların tanımlanması ve onlara müdahale edilmesi aşamasında sağlıkçıların barış çalışmalarından istifade edebilecekleri söylenebilir.³⁶

Daha önce belirtildiği üzere sağlıkçılar herhangi bir nedenle oluşan uluslararası krizlerde sağlık hizmeti verirler. Bu noktada, krizin çıkış nedenine, fiziksel ortama, çatışmanın şiddetine ve ihtiyaç duyulan medikal destek ile buna yanıt verebilme kapasitesine bağlı olarak sağlıkçıların vakıf olmaları gereken bilgiler de çeşitlenebilmektedir. İhtiyaç duyulan bilginin çeşitlenmesi, verilmesi gereken eğitime hangi disiplinlerin dahil olacağını belirler. Bu doğrultuda farklı yaklaşımların olduğu görülmektedir. PtH konsepti kapsamında barış-sağlık eksenli yaklaşım bunun en belirgin örneğidir. Ayrıca, "Uluslararası Sağlık", "Tıp ve İnsan Hakları", "Sağlık ve İnsan Hakları" ve "Küresel Sağlık" bu yaklaşımlardan bazılarıdır.³⁷ Örneğin, "Tıp ve İnsan Hakları" ile bu bağlamda görece daha geniş olan "Sağlık ve İnsan Hakları" yaklaşımı, işkence ve diğer insan hakları ihlalleri konularında sağlıkçıların eğitilmelerini önerir.³⁸ Diğer taraftan, "Küresel Sağlık" yaklaşımı ise sağlığı etkileyen sosyo-ekonomik ve politik faktörlerin öğretilmesine odaklanmaktadır.³⁹ Bu son yaklaşım özelinde, daha ayrıntılı içeriklere sahip olan "Sosyal Tıp Yaklaşımı" ile "Ekosistem Sağlık Yaklaşımı"larının bulunduğu görülmektedir.⁴⁰

Bahse konu yaklaşımlar sağlığın birden çok disiplinle etkileşime açık olduğunu gösterir. Bu çalışma özelinde önemli olan ise sağlık-uluslararası hukuk ekseninde hangi yaklaşım ve eğitim içeriğinin uygun olacağını sorgulanmasıdır. Her şeyden evvel bu iki alan arasındaki ilişkinin varlığı yalnız sağlık alanındaki uluslararası normatif düzenlemelere (bkz. IHR) indirgenmemelidir. Sağlıkçıların çatışma ortamında nasıl davranılması gerektiğini bilmemeleri, iki disiplin arasındaki ilişkinin daha özel bir açıdan ele alınmasını gerektirir. Bilindiği üzere, uygulanan uluslararası hukukta çatışma çözümleri genellikle BM'nin belirlediği usullere göre ve yine onun tayin ettiği aparatlarca gerçekleştirilir. BM barışı

³⁶ PtH konseptinin geliştirilmesi aşamasında McMaster Üniversitesi ve the Lancet Dergisi'nin ortaklaşa düzenlediği konferansa Johan Galtung'un davetli konuşmacı olarak çağrılması, sağlık eğitiminde barış çalışmalarının önemli bir yere sahip olduğunu gösterir. Bkz. Vic Neufeld - Salim Yusuf, "The McMaster-Lancet Health and Peace Conferences", *The Lancet*, 2004, C. 364, S. 9431, s. 311.

³⁷ Arya vd., "Educating Health Professionals on Peace and Human Rights", s. 444.

³⁸ Arya vd., "Educating Health Professionals on Peace and Human Rights", s. 444.

³⁹ Arya vd., "Educating Health Professionals on Peace and Human Rights", s. 444.

⁴⁰ Arya vd., "Educating Health Professionals on Peace and Human Rights", s. 444.

koruma uygulamaları ise 1948'den beri kullanılan aparatlardır.⁴¹ BM barışı koruma uygulamalarının çeşitlerine ilişkin değerlendirmeler bir kenara bırakıldığında,⁴² çatışma süreçlerinde BM misyonlarınca sağlık hizmeti verilmesi önemli tartışma konularından biridir. Bu tartışmanın başlama nedeni ise misyonlarca verilen sağlık hizmetlerinin barışı koruma prensiplerine zarar vermesinden ileri gelmektedir. Bu noktada ihlal edildiği ileri sürülen temel ilke tarafsızlık (impartiality) ilkesidir.⁴³ Bu ilkenin ihlaline dair var olan endişe, askeri nitelikteki barış misyonlarında yerel halka doğrudan sağlık hizmeti verilmesinden kaynaklanır.⁴⁴ Askeri nitelikteki misyonlardaki sağlık personelinin, özellikle acil olmayan durumlarda yerel halka sağlık hizmeti vermesi, tarafsızlığın ihlaline neden olabilmektedir.⁴⁵ Davies ve Rushton'a göre, olağanüstü bir aciliyet durumu dışında, misyonlardaki sağlıkçıların sivil halk ile etkileşime girmesi tarafsızlık ilkesine ciddi zarar vermektedir.⁴⁶ Fildişi Sahili'nde görevli UNOCI (United Nations Operation in Côte d'Ivoire) misyonunun acil olmayan sağlık hizmetlerini vermesi, tarafsızlık ilkesinin ihlaline zemin hazırlama adına önemli örneklerden biridir.⁴⁷

Genel prensipler dışında kriz ortamlarında çalışan sağlıkçıların vakıf olmaları gereken insancıl hukuk kuralları da vardır. 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri ve 1977 Ek Protokolleri bu bakımdan önemli bir yere sahiptir. Sağlık tesisleri, sağlık hizmetleri ve sağlık personelinin yapabilecekleri söz konusu normatif metinlerde tanımlanmıştır.⁴⁸ Adı geçen Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokolle-

⁴¹ UN, "United Nations Peacekeeping", <https://peacekeeping.un.org/en/node>, (13.11.2022).

⁴² BM barış misyonları BM Şartı'nda yer almayan, uygulamada şekillenen operasyonlardır. Bu operasyonların farkları ve hukuki dayanaklarına ilişkin en bilinen söylem ise eski BM Genel Sekreteri Dag Hammarskjöld'a aittir. Bkz. Miltiadis Sarigiannidis, "Legal Discourses on Peacemaking/Peacekeeping/Peacebuilding: International Law as a New Topos for Human Security", *International Journal*, 2007, C. 62, S. 3, s. 520.

⁴³ UN, "What is Peacekeeping", <https://peacekeeping.un.org/en/what-is-peacekeeping>, (13.11.2022).

⁴⁴ Sara E Davies - Simon Rushton, "Public Health Emergencies: A New Peacekeeping Mission? Insights from UNMIL's Role in the Liberia Ebola Outbreak", *Third World Quarterly*, 2016, C. 37, S. 3, s. 419.

⁴⁵ Davies - Rushton, "Public Health Emergencies: A New Peacekeeping Mission? Insights from UNMIL's Role in the Liberia Ebola Outbreak", s. 419.

⁴⁶ Davies - Rushton, "Public Health Emergencies: A New Peacekeeping Mission? Insights from UNMIL's Role in the Liberia Ebola Outbreak", s. 419.

⁴⁷ Davies - Rushton, "Healing or Harming? United Nations Peacekeeping and Health", s. 24.

⁴⁸ "Harp Halindeki Silahlı Kuvvetlerin Hasta ve Yaralılarının Vaziyetlerinin Islahı Hakkında Cenevre Sözleşmesi", <https://www.icrc.org/en/doc/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions/overview-geneva-conventions.htm>, bölüm 3, (12.11.2022); Bkz. "Uluslara-

ri'ne göre sağlık personelinin görevi dışında faaliyetlerde bulunması, kendilerine sağlanan koruma kalkanının ortadan kalkmasına neden olabilir. Dahası, bu durum sağlıkçılara yönelik saldırıların gerçekleşmesine zemin hazırlayabilir. Tüm bunlar dikkate alındığında, sağlık personelinin insancıl hukuk eksenli bir yaklaşımla eğitilmesi yerinde bir uygulama olacaktır. Washington Üniversitesi'ndeki "Savaş ve Sağlık", McMaster Üniversitesi'ndeki "Barış İnşaatı ve Sağlık Girişimleri" ile IPPNW (International Physicians for the Prevention of Nuclear War) tarafından geliştirilen "Sağlık ve Savaş" başlıklı eğitim modülleri, sağlık uluslararası hukuk bağlamında sağlıkçılara verilebilecek eğitimlerdir.⁴⁹

Sağlıkçıların eğitimlerine dair diğer bir husus bu eğitimlerin hangi aşamada verileceğidir. Bu konudaki genel eğilim, bu eğitimlerin lisans düzeyinde verilmesi gerektiği yönündedir. Konuyla ilgili mevcut literatürün şekillenmesinde büyük katkısı olan Arya, tıp eğitimi alan öğrencilerin uluslararası hukuk eksenli tematik konulara ilgi duyduklarını, lakin okul müfredatlarının bu konuda yetersiz olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰ Mevcut eksikliğin giderilmesi için harekete geçen Arya ve ekibi 2004'te kendi üniversiteleri olan McMaster'daki müfredatı düzenlemeye başlamışlardır.⁵¹ Bundan bir yıl sonra Norveç'teki Tromsø Üniversitesi Tıp Fakültesi de kendi öğrencilerine yönelik müfredat düzenlemeleri yaparak uluslararası hukuk eksenli tematik dersleri okutmaya başlamıştır.⁵² Akabinde, Amerika, İngiltere, İsveç, İspanya, Hollanda, Norveç, İtalya ve Kosova'daki bazı yüksek öğretim kurumlarının da bu trendi takip ettikleri görülmüştür.⁵³ Bu ülkelerdeki tıp fakülteleri ve sağlıkla ilgili eğitim veren okullar dışında müfredat önerisinde bulunan kurumlar da mevcuttur. ICBMEC (The International Competency-Based Medical Education Collaborators), RCPSC (Royal College of Physicians and Surgeons of Canada) ve IFMSA (The International Federation of Medical Students Associations) bu bağlamda sağlıkçıların eğitimlerine dair müfre-

rası Silahlı Çatışmalarda Mağdurların Korunması Protokolü", <https://www.icrc.org/en/doc/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions/overview-geneva-conventions.htm>, madde 8, (8.11.2022).

⁴⁹ Erfan Taherifard vd., "Peace through Health and Medical Education: First Steps in Inclination of Healthcare Workers Toward Conflict-Preventive Activities", *Archives of Iranian Medicine*, 2020, C. 23, s. 31.

⁵⁰ Arya vd., "Educating Health Professionals on Peace and Human Rights", s. 440.

⁵¹ Arya vd., "Educating Health Professionals on Peace and Human Rights", s. 447.

⁵² Arya vd., "Educating Health Professionals on Peace and Human Rights", s. 445.

⁵³ Arya vd., "Educating Health Professionals on Peace and Human Rights", s. 444-445.; Taherifard vd., "Peace through Health and Medical Education: First Steps in Inclination of Healthcare Workers Toward Conflict-Preventive Activities", s. 31.

dat önerisinde bulunan uzmanlık kuruluşlarıdır.⁵⁴ Buna ilave olarak, lisans düzeyindeki doktor adaylarının da bu konuya dair kendi önerileri olabilmektedir. Tıbbi beşerî bilimler, önerilen müfredat modülleri arasında yer almaktadır.⁵⁵

Sağlıkçıların eğitilmelerine dair geliştirilen teorik konseptler ve modüller, hiç şüphesiz, uluslararası krizlerin bertaraf edilmesinde büyük paya sahiptir. Lakin dünyanın herhangi bir köşesindeki bir krize müdahaleye gelen sağlıkçıların yeknesak bir eğitime tabi tutulması veya yükseköğretim düzeyinde her bir tıp fakültesinde bu eğitimlerin verilmesini beklemek, en azından kısa vadede, mümkün değildir. Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin 1986'da başlattığı ve halen birçok ülkede özerk bir şekilde devam ettirdiği Geniş Toplumlardaki Sağlık Aciliyetleri (Health Emergencies in Large Populations-HELP) programı *ad hoc* eğitimlerin iyi bir örneğidir.⁵⁶ HELP kursu afetlerde, çatışmalarda ve diğer krizlerde insani yardım operasyonlarını yönetmek için çok disiplinli bir eğitim kursudur.⁵⁷ WHO ve Cenevre Üniversitesi işbirliği ile yürütülen kurs yılda bir kez ve iki hafta sürecek şekilde tasarlanmıştır.⁵⁸ Kriz çözümlerine dair içeriğe sahip olan kursta, uluslararası insancıl hukuk, sağlık aciliyet durumları, planlama gibi temel içerikler bulunmaktadır.⁵⁹ Ayrıca, yerel ihtiyaçlar doğrultusunda kitle zayıat yönetimi, kayıp yönetimi, pandemiler, nükleer, radyolojik, biyolojik ve kimyasal tehditlere verilebilecek yanıtlara dair eğitimlere yer verilmektedir.⁶⁰ Benzer şekilde, MSF'nin mülteci kamplarına gönderilenlere verdiği cinsiyet temelli şiddet önleme eğitimleri ile WMA'nın insan hakları ve etik eğitimleri aynı amaca hizmet eden eğitim faaliyetleridir.⁶¹

Uluslararası krizlerle mücadelede sağlıkçıların eğitime dair buraya kadar geçen tartışma, uzun vadeli çözüm planlarını kapsamaktadır. Bu eğitimleri alan

⁵⁴ Mitra Amini - Neil Arya, "Rethinking Medical Education: Introducing Peace Curricula in Medical Schools", *Medicine, Conflict and Survival*, 2019, C. 35, S. 2, s. 125; IFMSA, "Home", <https://ifmsa.org/>, (10.11.2022).

⁵⁵ Mitra Amini vd., "Educating Health Science Students About Peace through Health Topic; A Panel Discussion" *Archives of Iranian Medicine*, 2020, C. 23, s. 60.

⁵⁶ ICRC, "HELP: Training Course for Managing Relief Operations in Humanitarian Crises", <https://www.icrc.org/en/document/helpcourse>, (10.11.2022).

⁵⁷ ICRC, "HELP: Training Course for Managing Relief Operations in Humanitarian Crises".

⁵⁸ ICRC, "HELP: Training Course for Managing Relief Operations in Humanitarian Crises".

⁵⁹ ICRC, "HELP: Training Course for Managing Relief Operations in Humanitarian Crises".

⁶⁰ ICRC, "HELP: Training Course for Managing Relief Operations in Humanitarian Crises".

⁶¹ Neil Arya vd., "Educating Health Professionals on Peace and Human Rights", s. 445.

sağlıkçıların kendi ülkelerindeki krizlerde başarı oranları yüksek olacaktır. Lakin eğitimlerin verilmediği ve hali hazırda sağlık krizlerinin yaşandığı yerlerdeki sağlıkçılar için daha pratik çözümlere ihtiyaç duyulur. Diğer bir söylemle, sağlıkçılara lisans düzeyinde verilecek eğitimler ile bazı kurumlarca verilen periyodik kurslar son dakika krizlerin çözümünde operasyonel olmayabilir. Bahse konu eğitimin daha kompakt bir şekilde ve doğrudan sahadaki sağlıkçılara verilmesi gerekir. Bu noktada, WHO ve diğer insancıl aktörler tarafından verilen kısa süreli eğitimler büyük önem taşır. Takip eden bölümde, Ukrayna-Rusya savaşı sürecinde bu aktörler tarafından verilen eğitimler üzerinde durulacaktır.

II. UKRAYNA-RUSYA SAVAŞI ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

A. Savaşın Arka Planı

Ukrayna ve Rusya arasında 24 Şubat 2022'den bu yana devam eden durum,⁶² uluslararası hukuka göre teknik olarak bir savaştır. 2014'te Rusya'nın Kırım'ı ilhaki ile başlayan süreç son merhalede iki devletin karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Savaş nedeniyle Batı destekli Ukrayna'da büyük insani sorunlar yaşanmış ve yaşanmaya devam etmektedir. İlk etapta savaş bölgesinden kaçan siviller, başta Avrupa olmak üzere pek çok devletin mülteci krizi ile yüzleşmesine neden olmuştur.⁶³ Ülke içinde yerinden edilmiş kimselerin olması, Rusya vetosu nedeniyle BM Güvenlik Konseyi'nin işletilememesi,⁶⁴ Rusya'nın Batı'ya olan doğalgaz akışını kesmesiyle birlikte baş gösteren küresel enerji krizi⁶⁵ savaşın neden olduğu uluslararası hukuk sorunlarından yalnızca bir kaçıdır.

Savaş sürecindeki sorunlardan biri de Rusya'nın insancıl hukuka aykırı bir şekilde asker-sivil ayrımı yapmaması ve neticesinde ortaya çıkan sağlık krizidir. BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights-OHCHR) verilerine göre, 24 Şubat'tan Eylül 2022 sonuna kadar geçen altı aylık süreçte Rusya saldırıları sonucu hayatını kaybe-

⁶² Reuters, "Timeline: The Events Leading up to Russia's Invasion of Ukraine", <https://www.reuters.com/world/europe/events-leading-up-russias-invasion-ukraine-2022-02-28/>, (10.11.2022).

⁶³ Omer Karasapan, "Ukrainian Refugees: Challenges in a Welcoming Europe", <https://www.brookings.edu/blog/future-development/2022/10/14/ukrainian-refugees-challenges-in-a-welcoming-europe/>, (10.11.2022).

⁶⁴ UN News, "Russia Vetoes Security Council Resolution Condemning Attempted Annexation of Ukraine Regions", <https://news.un.org/en/story/2022/09/1129102>, (10.11.2022).

⁶⁵ BBC News Türkçe, "Avrupa'da Enerji Krizi: Rusya Kuzey Akımı'nı Kesti, AB Ne Yapacak?", <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-62971871>, (10.11.2022).

den sivil sayısı 6 bine, yaralı sayısı ise 9 bine yaklaşmıştır.⁶⁶ Rusya'nın neden olduğu bu yıkımın önüne geçilmesi için askeri misyon oluşturulması gerektiğine dair öneriler gündeme gelmiştir. Çekya, BM nezdinde bir misyonun hazırlanması gerektiğini savunurken, Polonya ise adı geçen misyonun NATO bünyesinde hareket etmesinin daha isabetli olacağını ileri sürmüştür.⁶⁷ Ukrayna krizi özelinde misyon gereklilikleri Kırım'ın ilhakından bu yana farklı platformlarda dile getirilmektedir.⁶⁸ Barış misyonlarının uluslararası krizleri çözmede önemli aparatlar olduğu söylenebilir. Lakin Gowan'ın da belirttiği üzere,⁶⁹ taraflardan birinin Rusya olması nedeniyle çatışmanın daha geniş bir alana yayılmaması adına temkinli olunması gerekir.

Savaşın Ukrayna'yı her açıdan olumsuz etkilediği açıktır. Bunlardan en önemlisi Ukrayna sağlık sisteminin durumudur. Hali hazırda çarpışan askerlerin ihtiyaçlarını gidermesi gereken Ukrayna sağlık sistemi, Rusya'nın sivillere saldırması neticesinde ilave bir külfetin altına girmiştir. Ayrıca, çatışma bölgelerinde faaliyet gösteren sağlık çalışanlarının gerek insancıl hukuk kurallarına gerekse *de facto* gelişmelere karşı bilinçlendirilmesi elzemdir. Çalışmanın devamında sırasıyla, Ukrayna'da faaliyet gösteren ulusal ve uluslararası sağlık çalışanlarının rolleri ve bu çalışanlara yönelik amaca özgü uluslararası hukuk eğitiminin mahiyeti üzerinde durulacaktır.

B. Savaşta Sağlıkçılar

Sağlık profesyonelleri savaşın önemli aktörleridir. Ukraynalı sağlıkçıları yetiştiren Ukrayna ulusal sağlık sistemi, savaş öncesinde Avrupa standartlarında sağlık profesyoneli bulunduran bir konuma sahipti. Kırım krizinden bu yana veri güncellemesi olmamakla birlikte, Dünya Bankasının o dönemki verileri de bu savı kanıtlar niteliktedir.⁷⁰ Savaşın başlamasıyla birlikte Ukraynalı sağlıkçıların iş

⁶⁶ OHCHR, "Ukraine: Civilian Casualty Update 26 September 2022", <https://www.ohchr.org/en/news/2022/09/ukraine-civilian-casualty-update-26-september-2022>, (10.11.2022).

⁶⁷ Richard Gowan, "A Tentative First Look at Options for Peace Operations in Ukraine", <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/eastern-europe/ukraine/tentative-first-look-options-peace-operations-ukraine>, (10.11.2022).

⁶⁸ Tetyana Malyarenko, "Why a UN Peacekeeping Mission in Ukraine is Doomed to Fail", <https://www.ispionline.it/it/publicazione/why-un-peacekeeping-mission-ukraine-doomed-fail-32116>, (10.11.2022).

⁶⁹ Richard Gowan, "A Tentative First Look at Options for Peace Operations in Ukraine".

⁷⁰ World Bank, "Physicians (per 1,000 People)", <https://data.worldbank.org/indicator/SH.MED.PHYS.ZS>, (10.11.2022).

yüklerinin ciddi oranda artması⁷¹ ve sağlık tesislerine yönelik saldırılar Ukraynalı sağlıkçıların bir kısmının zarar görmesine neden olmuştur. WHO verilerine göre, Ekim 2022 sonuna kadar ülkede sağlıkçılara ve sağlık tesislerine yönelik toplamda 631 saldırı gerçekleşmiş, 129 sağlıkçı yaralanırken 100 kadar sağlıkçı da hayatını kaybetmiştir.⁷² Yaşanan bu gelişmeler ise sağlıkçıların başka ülkelere göç etmelerine neden olmuştur.⁷³

Savaşta sağlık hizmeti veren sağlık profesyonelleri, Ukraynalı sağlıkçılarla sınırlı değildir. Farklı coğrafyalardan sağlıkçılar savaştan zarar gören Ukraynalı siviller için bir araya gelmiştir. Sağlık yardımı için Ukrayna'ya gelen yabancı sağlık ekipleri ile sivil toplum örgütlerine mensup sağlıkçıların mobilizasyonu kritik bir mevzu haline gelmiştir. BM İnsani Yardım Koordinasyon Ofisi (UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs-OCHA) ve BM Kurumlar Arası Daimî Komite (Inter-Agency Standing Committee-IASC) yardım kuruluşlarını bir araya getirip ülkedeki sağlık yardımlarını mobilize etme görevini üstlenmiştir.⁷⁴ BM kurumları ve BM dışı kurumlararası koordinasyonu sağlayan IASC'nin küresel aciliyet durumları ile ilgili oluşturduğu Küme Yaklaşımına (Cluster Approach) göre sağlık, aciliyet durumlardan biri olarak tanımlanmıştır.⁷⁵ Bu yaklaşım, Ukrayna özelinde sağlık yardımlarının mobilize edilmesine yardımcı olmuştur.

Bu yaklaşım doğrultusunda 15 milyon civarında insanın yardıma ihtiyacı olduğu saptanmış, bunların yaklaşık 10 milyonuna yardım götürülmesi planlanmış ve bu hedefin de %80'i gerçekleştirilmiştir.⁷⁶ Bu denli kapsamlı bir çalışmanın çok sayıda aktörce yerine getirildiği açıktır. WHO verilerine göre,

⁷¹ EURACTIV's Health Hub and Giedre Peseckyte, "Health Brief: The Burden of War on Ukrainian Doctors", <https://www.euractiv.com/section/health-consumers/news/health-brief-the-burden-of-war-on-ukrainian-doctors/>, (10.11.2022).

⁷² WHO, "Surveillance System for Attacks on Health Care (SSA)", https://extranet.who.int/ssa/LeftMenu/Index.aspx?utm_source=Stopping%20attacks%20on%20health%20care%20andA&utm_medium=link&utm_campaign=Link_who, (10.11.2022).

⁷³ Sarah Smellie, "Ukrainian Doctors in N.L. Who Fled the War Say They are Frustrated with Province", <https://www.cbc.ca/news/canada/newfoundland-labrador/ukrainian-doctors-in-nl-1.6523980>, (10.11.2022).

⁷⁴ OCHA, "General Information for NGOs Responding to Ukraine", <https://reliefweb.int/report/ukraine/general-information-ngos-responding-ukraine-last-updated-24-march-2022-enuk>, (10.11.2022).

⁷⁵ IASC, "The Global Cluster Coordination Group", <https://interagencystandingcommittee.org/the-global-cluster-coordination-group>, (10.11.2022).

⁷⁶ OCHA, "Humanitarian Response", <https://www.humanitarianresponse.info/en/operations/ukraine/health>, (10.11.2022).

100'den fazla sağlık paydaşı Ukrayna'da faaliyet göstermektedir.⁷⁷ Ulusal ve uluslararası sivil toplum örgütleri, BM ajansları, uluslararası organizasyonlar, ulusal kuruluşlar ve daha birçok farklı paydaş bu çalışmalara katılım göstermiştir.⁷⁸ Ukrayna'daki bu aktörlerin sağladığı sağlık yardımları da çeşitlilik göstermektedir. Kitlesele kayıpların azaltılması, mental sağlık sorunlarının giderilmesi, bulaşıcı ve bulaşıcı olmayan hastalıklara karşı korunma, palyatif bakım ve travmalara karşı koruma, söz konusu aktörlerin gerçekleştirdikleri faaliyetleri oluşturmaktadır.⁷⁹

Savaş sürecinde sahadaki aktörlere verilen salgın izleme, aşılama, psikolojik destek gibi sağlık hizmetleri kıymetli olmakla birlikte, saldırılarda yaralananların durumu ivedi olarak müdahale edilmesi gereken sağlık sorunlarıdır. MSF'nin bu bağlamda gerçekleştirdiği faaliyetler ulusal çaplı ihtiyacın önemli bir bölümüne yanıt vermektedir. Savaşın başlamasını müteakiben 31 Mart'ta harekete geçen MSF, Luhansk ve Donetsk gibi çatışmanın yoğun olduğu bölgelerdeki yaralıların tahliyesi için tam donanımlı bir sağlık trenini bölgeye göndermiştir.⁸⁰ Ukrayna Sağlık Bakanlığı ve Ulusal Demiryolları MSF'ye destek vermektedir.⁸¹ İlk etapta hasta nakli gerçekleştiren trene süreç içerisinde yoğun bakım üniteleri eklenmiştir.⁸² Tren, 20-30 saatlik mesafedeki güvenli bölgeler olan Lviv, Ternopil ve Uzhhorod'deki büyük hastanelere sevk gerçekleştirmektedir.⁸³ MSF'nin gönüllü doktor ve hemşirelerinin çalıştığı tren ilk iki aylık sürede 653 hastanın naklini gerçekleştirmiştir.⁸⁴

MSF'nin Ukrayna'daki faaliyetleri üzerinden durum değerlendirmesi yapıldığında, doğrudan çatışma sahasında faaliyet gösteren sağlıkçıların çatışma durumlarına dair bilgi sahibilerinin gerekliliği teyit edilmiştir. Bu gerçek çatışma bölgesindeki sağlıkçıların her bir faaliyeti için geçerlidir. Her şeyden önce, çatışma

⁷⁷ WHO, "Emergency Appeal - Ukraine & Refugee Receiving and Hosting Countries", <https://www.who.int/publications/m/item/emergency-appeal---ukraine-an-refugee-receiving-and-hosting-countries>, (10.11.2022).

⁷⁸ OCHA, "Humanitarian Response".

⁷⁹ OCHA, "Humanitarian Response".

⁸⁰ MSF, "No Mercy for Civilians in Ukraine War", <https://www.msf.org/no-mercy-civilians-ukraine-war>, (10.11.2022).

⁸¹ MSF, "No Mercy for Civilians in Ukraine War".

⁸² MSF, "No Mercy for Civilians in Ukraine War".

⁸³ MSF, "No Mercy for Civilians in Ukraine War".

⁸⁴ MSF, "No Mercy for Civilians in Ukraine War", s. 11.

bölgesindeki tıbbi müdahaleler normal zamanlardakinden oldukça farklıdır. Harp cerrahisinin konvansiyonel cerrahi uygulamalarından farklı olması bunun en bariz örneğidir. Buna koşut olarak sağlıkçıların insancıl müdahale koşullarına ve kural-larına da vakıf olmaları gerekir. MSF treninde görevli bir acil doktorunun ifadesi-ne göre, tren aktarma noktasına vardığında binlerce sivilin tahliye beklediğine şahit olunmuştur.⁸⁵ Bu durumdaki bir doktor binlerce kişi arasından nasıl bir se-çim yapmalıdır? Hekimlik mesleğine münhasır ilke ve prensipler çatışma bölge-sindeki doktorlar için yeterli midir? Ukrayna özelinde, çatışma bölgesinde faaliyet gösteren sağlıkçıların eğitimleri takip eden başlık altında ele alınacaktır.

C. Sağlıkçılara Yönelik Uluslararası Hukuk Eğitimi

Ukrayna, 100'den fazla insani yardım aktörü bünyesindeki sağlıkçının sağlık hizmeti verdiği bir bölgedir. MSF örneğinde olduğu gibi, hali hazırda insani yar-dım amaçlı sınır dışı faaliyetlerde bulunan sağlıkçılar, tıbbi yardıma ilave olarak çatışma bölgelerinde nasıl davranacaklarını da bilmektedir. Bu konuda sistema-tik bir eğitim almayan ve dolayısıyla da eğitime ihtiyaç duyanlar Ukrayna sağlık sisteminin kendi çalışanlarıdır.

Ukrayna'daki mevcut çatışmalar hali hazırda sahada faaliyet gösteren Uk-raynalı sağlıkçıların hayatlarını tehlikeye atmakta ve bu da çatışma mağduru sivillerin tedavilerinin idame ettirilmesini zorlaştırmaktadır. Mevcut sağlık per-sonelinin çatışma ortamında zarar görmeden faaliyet gösterebilmesi de bu konuda ayrı bir eğitim almaları ile mümkün hale gelebilir. Bu sebeple, Ukraynalı sağlıkçıların çatışma ortamında etkin olabilmesi için gerekli eğitimin verilip verilmediği evleiyetle dikkate alınması gereken bir husustur. Çalışmanın ilk bölümünde açıklandığı üzere, sağlıkçıların uluslararası kriz dönemlerine göre eğitilmeleri için başlatılan trend bazı ülkelerde takip edilmektedir. Ukrayna, ne yazık ki, bu trendi takip eden ülkelerden değildir. Başka bir söylemle, McMaster Üniversitesi öncülüğünde hekimlerin kriz dönemlerine hazırlanmalarına yönelik PtH konsepti kapsamında başlatılan müfredat değişikliğine ilişkin girişimler Ukrayna'daki üniversitelerce dikkate alınmamıştır. Bu noktada, Ukrayna'daki bazı fakülte müfredatlarının hekimleri kriz dönemlerine hazırlayıcı eğitim mo-düllerine sahip olduğunu ileri sürüp buradaki savımıza muhalefet edenler olabi-lir. Lakin durum böyle olsa da geliştirilebilecek itiraza gerekçe olabilecek okul müfredatlarının sistematik bir şekilde ve en önemlisi bu alandaki mevcut kon-

⁸⁵ MSF, "No Mercy for Civilians in Ukraine War", s. 5.

septler üzerinden geliştirilmediği açıktır. Hülasa, Ukraynalı sağlıkçıların çatışma dönemlerine dair almaları gereken eğitimin konvansiyonel bir şekilde lisans düzeyinde verilmediği görülmektedir.

Ukraynalı sağlıkçıların çatışma ortamları için eğitilmelerine dair mevcut tek seçenek yoğunlaştırılmış kurslardır. WHO'nun periyodik kursları bu alandaki eksikliğin giderilmesine yardımcı olmaktadır.⁸⁶ WHO tarafından binlerce Ukraynalı sağlıkçıya iki hafta da bir verilen kurslar, toplu kayıpların önüne geçilmesi adına çatışma ortamında kan nakilleri, acil hemşireliği ve travmatik uzuv yaralanmaları konularına odaklanmıştır.⁸⁷ Bu eğitimlerin harp cerrahisi ile ilgili olduğu düşünülebilir. Lakin çatışma ortamında sağlık hizmetinin verilmesine dair eğitimler, çatışma ortamı ve bu ortamda geçerli olan kurallara dair de sağlıkçıların bilgilenmesini sağlamaktadır. Ayrıca, WHO tarafından koordine edilen 70'ten fazla acil tıbbi ekip de yerelde hizmet veren Ukraynalı sağlıkçılara ilgili eğitimleri sağlamaktadır.⁸⁸ 35 sağlık çalışanının katıldığı başka bir WHO eğitiminde ise kimyasal, biyolojik, radyolojik ve nükleer hazırlık ve müdahale eğitimleri verilmiştir.⁸⁹ Bunlara ilave olarak, WHO'nun çevrimiçi eğitim platformu olan openWHO.org üzerinden eğitim videoları paylaşılmaktadır.⁹⁰ Dil ve kültürel engellerin aşılması adına dil kurslarının da verildiği platforma, Eylül 2022 itibarıyla Ukrayna'dan 10 300 kayıt gerçekleşmiştir.⁹¹

WHO'nun Ukrayna'da verdiği eğitimlere ilişkin gelişmeler WHO Ukrayna ofisinin aylık durum raporlarına yansımaktadır. Raporlara kümülatif olarak baktığımızda, ulusal sağlık ekiplerine yönelik kriz yönetimine dair verilen eğitimlerin devamlılık arz ettiği görülmektedir. Sonuncusu 2 Kasım 2022'de yayımlanan raporda, Vinnytsya bölgesindeki üç ayrı sağlık tesisinde 120'den fazla sağlıkçıya toplu kayıp yönetimi eğitimi verildiği görülmektedir.⁹² Kriz yönetimine dair verilen eğitimlerin, travma yönetimi ve bulaşıcı hastalıkları önlemeye yönelik eğitimlere kıyasla artan bir öneme ve orana sahip olduğu anlaşılmaktadır.

⁸⁶ WHO, "Emergency Appeal - Ukraine & Refugee Receiving and Hosting Countries", s. 4.

⁸⁷ WHO, "Emergency Appeal - Ukraine & Refugee Receiving and Hosting Countries".

⁸⁸ WHO, "Emergency Appeal - Ukraine & Refugee Receiving and Hosting Countries", s. 5.

⁸⁹ WHO, "War in Ukraine: Situation Report from WHO Ukraine Country Office", <https://www.who.int/europe/publications/i/item/WHO-EURO-2022-5319-45083-66020>, (10.11.2022).

⁹⁰ WHO, "Courses", <https://openwho.org/courses>, (10.11.2022); WHO, "War in Ukraine: Situation Report from WHO Ukraine Country Office", s. 7.

⁹¹ WHO, "War in Ukraine: Situation Report from WHO Ukraine Country Office", s. 7.

⁹² WHO, "War in Ukraine: Situation Report from WHO Ukraine Country Office", <https://www.who.int/europe/publications/i/item/WHO-EURO-2022-5319-45083-67125>, (10.11.2022).

Ukraynalı sağlıkçıların çatışma ortamlarına uyumları için eğitim programları düzenleyen tek aktör WHO değildir. Küresel insani krizlere müdahale eden sağlıkçıların desteklenmesi için 60 yıldır faaliyet gösteren Project Hope da Ukraynalı sağlıkçılara yönelik eğitim programları hazırlamıştır. Savaşın başlangıcından bu yana ilaç ve diğer medikal ekipmanın tedariki noktasında yardımlarda bulunan Project Hope, travma eğitimine dair de kurslar vermektedir.⁹³ Söz konusu bu travma eğitimleri, beş farklı sağlık tesisinde 1200 sağlık çalışanına verilmiştir.⁹⁴ Benzer şekilde, Kızılhaç Örgütü'nün de Ukrayna'da faaliyet gösteren sağlıkçılara psikolojik destek eğitimleri verdiği bilinmektedir.⁹⁵ Buradaki temel fark, Kızılhaç'ın vermiş olduğu eğitimler, Ukrayna Kızılhaç'a bağlı olarak çalışan sağlıkçılara yönelik olmasıdır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sağlık profesyonelleri dünyanın herhangi bir köşesinde meydana gelen krizlerin sağlıkla ilgili yönlerine müdahale edebilmektedir. Burada bahsi geçen sağlık profesyonelleri krizin yaşandığı devlet ülkesindekiler olabileceği gibi başka ülkelerin sağlıkçıları veya uluslararası bir sivil toplum kuruluşunun gönüllüleri de olabilir. Sağlıkçıların sahip olduğu bu mobilitenin arkasında uluslararası hukukun sağladığı avantajlar bulunmaktadır. Başka bir anlatımla, uluslararası hukuk sistemi vasıtasıyla kurulan mekanizmalar sağlıkçıların mobilizasyonunu artırmakta, artan bu mobilizasyon da uluslararası hukuk krizlerinin çözümünde faydalı olmaktadır. Bu sebeple, sağlık ve uluslararası hukuk arasındaki karşılıklı bu ilişkinin geliştirilmesi uluslararası toplumun barış ve güvenliği adına hayati bir öneme sahiptir. Bu noktada, sağlık profesyonellerinin uluslararası hukuk kural ve mekanizmalarına aşina olması gerekir. Özellikle kendileri ile ilgili olan uluslararası hukuk süreçleri, sağlıkçıları tarafından evleviyetle bilinmesi gereken hususlardır.

Uluslararası hukuk ile sağlık arasındaki bu ilişki, bu çalışmada, Ukrayna-Rusya savaşı özelinde irdelenmiştir. Ukrayna'da faaliyet gösteren sağlık profesyonellerinin, kendilerini ilgilendiren uluslararası hukuk kural, kurum ve süreçlerine ne düzeyde vakıf oldukları sorgulanmıştır. Gelinek noktada, iki farklı sağlık-

⁹³ Scott Latta, "Crisis in Ukraine: How to Help", <https://www.projecthope.org/crisis-in-ukraine-how-to-help/04/2022/>, (10.11.2022).

⁹⁴ Scott Latta, "Crisis in Ukraine: How to Help".

⁹⁵ ICRC, "Humanitarian Crisis in Ukraine and Neighbouring Countries", <https://www.icrc.org/en/humanitarian-crisis-ukraine>, (11.11.2022).

çı grubunun uluslararası hukuk kurallarına aşinalığından bahsedilebilmektedir. Birinci gruptakiler, MSF gönüllüleri gibi hali hazırda krizlere müdahale eden ve bu bağlamda periyodik eğitimleri kendi kurumları içerisinde alan sağlıkçılardır. İkinci gruptakiler ise Ukrayna'nın kendi sağlık profesyonelleridir. Ukrayna ulusal sağlık çalışanlarına yönelik, uluslararası hukuka dair bilgi sahibi olmalarına imkân tanıyan sistematik bir eğitimin verilmediği görülmüştür. Başta tıp fakülteleri olmak üzere ülkedeki sağlık eğitimi veren diğer eğitim kurumlarında, sağlıkçılara yönelik amaca özgü bir uluslararası hukuk eğitimi verilmemektedir. Bu değerlendirmeyi yaparken, Ukrayna'daki her bir sağlık kurumunun müfredatları tek tek incelemeye tabi tutulmamıştır. Lakin sağlıkçıların kriz dönemlerine göre yetiştirilmesini amaçlayan, başta PtH olmak üzere diğer eğitim yaklaşımlarının, Ukrayna özelinde dikkate alınmaması bu çıkarımın yapılmasının temel dayanağını oluşturur. Benzer şekilde, Uluslararası Kızılhaç Örgütü'nün planlı yıllık eğitimlerinin daha önce Ukrayna'da gerçekleşmemiş olması, Ukrayna ulusal sağlık çalışanlarının amaca özgü bir uluslararası hukuk eğitimi alamadıklarına dair değerlendirme yapılmasına neden olmuştur.

Ukrayna-Rusya savaşı sürecinde sağlıkçılara yönelik amaca özgü uluslararası hukuk eğitimi verilmesine dair tek olumlu gelişme, savaş başladıktan sonra WHO, Uluslararası Kızılhaç Örgütü ve Project Hope'nin vermiş olduğu kurslardır. Esasen bu kurs içeriklerinin doğrudan uluslararası hukukla ilgili olduğu da söylenemez. Lakin kriz yönetimi ve toplu kayıpların önlenmesine dair eğitim içerikleri bu bakımdan uluslararası hukuk ile ilişkilendirilebilir. Bu kursların daha faydalı olabilmesi adına, sağlıkçıların insancıl hukuk sorumlulukları, sağlık hizmetinin sınırları, çatışma ortamına hâkim olan tarafsızlık ilkesinin gereklilikleri gibi içeriklerin kurslara ilave edilmesi yerinde bir uygulama olabilir.

Bunlar, savaş sürecinde, yani kısa vadede sağlıkçıların çatışma ortamına duyarlı hale getirilmesi için gereklidir. Olması gereken ise ülkedeki sağlık eğitimi veren yüksek öğretim kurumlarının müfredat revizyonuna gitmesidir. Yukarıda adı geçen örneklerde olduğu gibi PtH kapsamında barış-sağlık odaklı bir yaklaşımın benimsenmesi veya daha öznel bir şekilde insancıl hukuk eksenli eğitim modüllerinin mevcut müfredatlara dahil edilmesi yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar ve Makaleler

- AMINI, Mitra - ARYA, Neil, "Rethinking Medical Education: Introducing Peace Curricula in Medical Schools", *Medicine, Conflict and Survival*, 2019, C. 35, S. 2, ss. 124-132.
- AMINI, Mitra - SHAMS, Mesbah - Mohammad Bagher Khosravi - Anneli Milen - Neil Arya, "Educating Health Science Students About Peace through Health Topic; A Panel Discussion" *Archives of Iranian Medicine*, 2020, C. 23, ss. 60-61.
- ARYA, Neil - BUHMANN, BÖCK, Caecilie - MELF, Klaus, "Educating Health Professionals on Peace and Human Rights", *War and Public Health*, Ed.: Barry S Levy, Victor W Sidel, Oxford, Oxford University Press, 2008, ss. 440-451.
- ARYA, Neil, "Approaching Peace Through Health with a Critical Eye", *Peace Review*, 2019, C. 31, S. 2, ss. 131-138.
- DAVIES, Sara E - RUSHTON, Simon, "Public Health Emergencies: A New Peacekeeping Mission? Insights from UNMIL's Role in the Liberia Ebola Outbreak", *Third World Quarterly*, 2016, C. 37, S. 3, ss. 419-435.
- GALTUNG, Johan, "Violence, Peace, and Peace Research", *Journal of Peace Research*, 1969, C. 6, S. 3, ss. 167-191.
- GROVE, Natalie J - ZWI, Anthony B, "Beyond the Log Frame: A New Tool for Examining Health and Peacebuilding Initiatives", *Development in Practice*, 2008, C. 18, S. 1, ss. 66-81.
- MANDHARI, Ahmed Al - GHAFAR Abdul - ETIENNE, Carissa F, "Health is a Bridge for Peace: Let Us Make Use of It", *BMJ Global Health*, 2022, C. 7, S. 8, ss. 1-2.
- NEUFELD, Vic, YUSUF, Salim, "The McMaster-Lancet Health and Peace Conferences", *The Lancet*, 2004, C. 364, S. 9431, ss. 311-312.
- QUADROS, Ciro A de - EPSTEIN, Daniel, "Health as a Bridge for Peace: PAHO's Experience", *The Lancet*, 2002, C. 360, ss. 25-26.
- SARIGIANNIDIS, Miltiadis, "Legal Discourses on Peacemaking/Peacekeeping/Peacebuilding: International Law as a New Topos for Human Security", *International Journal*, 2007, C. 62, S. 3, ss. 519-537.
- SHAW, Malcolm N, *International Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2021.
- TAHERIFARD, Erfan - VARDANJANI, Hossein Molavi - ARYA, Neil - SALEHI, Alireza, "Peace through Health and Medical Education: First Steps in Inclination of Healthcare Workers Toward Conflict-Preventive Activities", *Archives of Iranian Medicine*, 2020, C. 23, s. 27-32.
- YAMASHITA, Hikaru, "Reading "Threats to International Peace and Security", 1946-2005", *Diplomacy & Statecraft*, 2007, C. 18, S. 3, ss. 551-572.

Elektronik Kaynaklar

- “Uluslararası Silahlı Çatışmalarda Mağdurların Korunması Protokolü”, <https://www.icrc.org/en/doc/war-and-law/treaties-customary-law/genevaconventions/overview-geneva-conventions.htm>, (8.11.2022).
- “WMA - The World Medical Association-51st Annual General Assembly of the World Medical Association”, <https://www.wma.net/news-post/51st-annual-general-assembly-of-the-world-medical-association/>, (10.11.2022).
- “Harp Halindeki Silahlı Kuvvetlerin Hasta ve Yaralılarınin Vaziyetlerinin Islahı Hakkında Cenevre Sözleşmesi”, <https://www.icrc.org/en/doc/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions/overview-geneva-conventions.htm>, (12.11.2022).
- ARYA, Neil, “Peace through Health?”, <https://www.neilarya.com/wp-content/uploads/2012/01/AryaPeacethroughHealthWebelandGaltungchap24.pdf>, (10.11.2022).
- BBC News Türkçe, “Avrupa’da Enerji Krizi: Rusya Kuzey Akımı’nı Kesti, AB Ne Yapacak?”, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-62971871>, (10.11.2022).
- Council on Foreign Relations, “Global Conflict Tracker”, <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker>, (13.11.2022).
- DAVIES, Sara E - RUSHTON, Simon, “Healing or Harming? United Nations Peacekeeping and Health”, <https://www.ipinst.org/2015/03/healing-or-harming-united-nations-peacekeeping-and-health>, (13.11.2022), ss. 1-29.
- EURACTIV’s Health Hub and Giedre Peseckyte, “Health Brief: The Burden of War on Ukrainian Doctors”, <https://www.euractiv.com/section/health-consumers/news/health-brief-the-burden-of-war-on-ukrainian-doctors/>, (10.11.2022).
- GOWAN, Richard, “A Tentative First Look at Options for Peace Operations in Ukraine”, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/eastern-europe/ukraine/tentative-first-look-options-peace-operations-ukraine>, (10.11.2022).
- IASC, “The Global Cluster Coordination Group”, <https://interagencystandingcommittee.org/the-global-cluster-coordination-group>, (10.11.2022).
- ICRC, “HELP: Training Course for Managing Relief Operations in Humanitarian Crises”, <https://www.icrc.org/en/document/helpcourse>, (10.11.2022).
- ICRC, “Humanitarian Crisis in Ukraine and Neighbouring Countries”, <https://www.icrc.org/en/humanitarian-crisis-ukraine>, (11.11.2022).
- IFMSA, “Home”, <https://ifmsa.org/>, (10.11.2022).
- KARASAPAN, Omer, “Ukrainian Refugees: Challenges in a Welcoming Europe”, <https://www.brookings.edu/blog/future-development/2022/10/14/ukrainian-refugees-challenges-in-a-welcoming-europe/>, (10.11.2022).

- LATTA, Scott, "Crisis in Ukraine: How to Help", <https://www.projecthope.org/crisis-in-ukraine-how-to-help/04/2022/>, (10.11.2022).
- MALYARENKO, Tetyana, "Why a UN Peacekeeping Mission in Ukraine is Doomed to Fail", <https://www.ispionline.it/it/pubblicazione/why-un-peacekeeping-mission-ukraine-doomed-fail-32116>, (10.11.2022).
- MSF, "No Mercy for Civilians in Ukraine War", <https://www.msf.org/no-mercy-civilians-ukraine-war>, (10.11.2022), ss. 1-14.
- MSF, "What We Do", <https://www.doctorswithoutborders.org/what-we-do>, (10.11.2022).
- MSF, "Who We Are", <https://www.doctorswithoutborders.org/who-we-are>, (10.11.2022).
- OCHA, "General Information for NGOs Responding to Ukraine", <https://reliefweb.int/report/ukraine/general-information-ngos-responding-ukraine-last-updated-24-march-2022-enuk>, (10.11.2022).
- OCHA, "Humanitarian Response", <https://www.humanitarianresponse.info/en/operations/ukraine/health>, (10.11.2022).
- OHCHR, "Ukraine: Civilian Casualty Update 26 September 2022", <https://www.ohchr.org/en/news/2022/09/ukraine-civilian-casualty-update-26-september-2022>, (10.11.2022).
- Reuters, "Timeline: The Events Leading up to Russia's Invasion of Ukraine", <https://www.reuters.com/world/europe/events-leading-up-russias-invasion-ukraine-2022-02-28/>, (10.11.2022).
- SMELLIE, Sarah, "Ukrainian Doctors in N.L. Who Fled the War Say They are Frustrated with Province", <https://www.cbc.ca/news/canada/newfoundland-labrador/ukrainian-doctors-in-nl-1.6523980>, (10.11.2022).
- UN News, "Russia Vetoes Security Council Resolution Condemning Attempted Annexation of Ukraine Regions", <https://news.un.org/en/story/2022/09/1129102>, (10.11.2022).
- UN, "MINUSTAH", <https://peacekeeping.un.org/en/mission/minustah>, (10.11.2022).
- UN, "United Nations Peacekeeping", <https://peacekeeping.un.org/en/node>, (13.11.2022).
- UN, "What is Peacekeeping", <https://peacekeeping.un.org/en/what-is-peacekeeping>, (13.11.2022).
- UN, "What We Do", <https://peacekeeping.un.org/en/what-we-do>, (10.11.2022).
- UNSC, "Resolution 1542", <https://digitallibrary.un.org/record/520532>, (05.11.2022).
- UNSC, <https://www.securitycouncilreport.org/un-documents/health-crises/>, (10.11.2022).
- WHO, "Courses", <https://openwho.org/courses>, (10.11.2022).
- WHO, "Emergency Appeal - Ukraine & Refugee Receiving and Hosting Countries", <https://www.who.int/publications/m/item/emergency-appeal---ukraine-an-refugee-receiving-and-hosting-countries>, (10.11.2022), ss. 1-11.

- WHO, "Global Health for Peace Initiative", <https://www.who.int/initiatives/who-health-and-peace-initiative> (10.11.2022).
- WHO, "Surveillance System for Attacks on Health Care (SSA)", https://extranet.who.int/ssa/LeftMenu/Index.aspx?utm_source=Stopping%20attacks%20on%20health%20care%20QandA&utm_medium=link&utm_campaign=Link_who, (10.11.2022).
- WHO, "War in Ukraine: Situation Report from WHO Ukraine Country Office", <https://www.who.int/europe/publications/i/item/WHO-EURO-2022-5319-45083-66020>, (10.11.2022), ss. 1-12.
- WHO, "War in Ukraine: Situation Report from WHO Ukraine Country Office", <https://www.who.int/europe/publications/i/item/WHO-EURO-2022-5319-45083-67125>, (10.11.2022).
- WHO, "Who We Are", <https://www.who.int/about/who-we-are>, (10.11.2022).
- WHO, "International Health Regulations", <https://www.who.int/publications/i/item/9789241580496>, (09.11.2022). WHO, "IHR Emergency Committees", <https://www.who.int/teams/ihr/ihr-emergency-committees>, (10.11.2022).
- WHO, "International Health Regulations", <https://www.who.int/publications/i/item/9789241580410>, (15.11.2022).
- WHO, "WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard", <https://covid19.who.int>, (10.11.2022)
- World Bank, "Physicians (per 1,000 People)", <https://data.worldbank.org/indicator/SH.MED.PHYS.ZS>, (10.11.2022).